

К. Є. АНТИПОВИЧ
(Київ).

КІЇВСЬКА МІСЬКА ПЕЧАТКА.

Цей нарис має на меті з'ясувати одне цікаве явище з українською сфрагістикою — типи та еволюцію Київської міської печатки, ба навіть ширше — історію Київської міської печатки. Треба відзначити, що питання про Київську міську печатку має як загальне сфрагістичне значення, так і спеціяльне. Річ у тім, що українська сфрагістика, одна з важливих допомічних історичних наук, зовсім не розроблена. Проте дослідження печаток дає відповідь на цілу низку питань як з обсягу матеріальної культури, так особливо з обсягу політичної історії, історії права, то-що. А. Большаков каже: „Печати могут быть не только памятниками дипломатическими (скрепа документа), но и историческими, так как в их изображениях, форме, величине и т. д. мы можем иногда подметить некоторые политические тенденции, общественные веяния и взгляды и пр.”¹⁾). Київська міська печатка є цікава тим, що вона яскраво відбила ті політичні зміни, які відбулися на Україні, зокрема в Київі, за XVI—XVIII вв. Питання про Київську міську печатку має також і спеціяльне значення тому, що Київ перебував в особливих умовах, а саме мало не 400 років користувавсь магдебурзьким правом. До того-ж він займав граничне становище поміж Росією і Польщею. Не треба забувати й того, що з Київа за доби XVI—XVIII вв. був як культурний, так і політичний осередок України. В. І. Щербина у своїй праці „Нариси з історії Київа, відколи приєднано його до Московської Держави” каже: „Київ, як осередок національного, політичного та релігійного життя України, мав велику вагу за Хмельниччини. Богдан Хмельницький і Польський уряд добре розуміли, що панування над Київом — це головна умова панування над Україною... Події 1654 року змінили становище міста. Його обсаджено московським військом з боярами на чолі. Проте доля Київа ще довго не була з'ясована. На його зазіхали три держави — Польща, Москва та навіть Туреччина. На підставі Андрусівського замирення р. 1667 Київ мав залишитися під владою Москви тільки два роки. Тільки після вічно-мирного трактату 1686 року Київ з невеликою територією між рр. Стугною та Ірпенем був остаточно відступлений Москви, за що Москва повинна

¹⁾ А. М. Большаков, Вспомогательные исторические дисциплины (Ленінград, 1924), стор. 130.

була сплатити значний, як на ті часи, викуп 146.000 крб. Таким чином, тільки після трицятирічної (1654—1686) боротьби перейшов він під владу Москви. Від Гетьманщини він був відділений Дніпром, а всенікне Правобережжя зосталося під владою Польщі. Тому Київ набув якесь виключне становище, став ніби-то „вільним містом“, як деякі міста у Німеччині (Ганзейські) ¹⁾.

Що-до стану української сфрагістики, то треба сказати, що сьогодні ми маємо лише обмежену кількість навіть несистематизованих матеріалів. Досить повну бібліографію що-до української сфрагістики за XVII—XVIII ст. подає М. Слабченко ²⁾. Першу працю, яка містить матеріали що-до української сфрагістики, видав був у Чернігові в 1858 році Г. Милорадович під назвою „Матеріали для історії Южної Русі“. Є деякі матеріали до української сфрагістики (за XVII—XVIII ст.) в працях Філарета ³⁾, Лазаревського ⁴⁾, А. Стороженка ⁵⁾, К. Болсуновського ⁶⁾, Кітіцина ⁷⁾, Сотниковича ⁸⁾, Барсукова ⁹⁾, в „Трудахъ Черниговского Предварительного Комитета“ ¹⁰⁾, І. Крип'якевича ¹¹⁾ та ін., надто ж у відомій праці Лукомського та Модзалевського „Малороссійский Гербовникъ“ ¹²⁾. Треба відзначити, що це все роботи, які подають матеріали про печатки державні, полкові, церковні та особливо приватні. З'ясовання міських печаток, їх категорій, типів та еволюції ми там не зустрічаємо. Подаються тільки поодинокі знімки міських печаток. Спеціально що-до Київської міської печатки, то нам відома лише одна розвідка, що її подав був Д. М. Щербаківський ¹³⁾. Треба зазначити, що ця розвідка далеко неповна та має деякі фактичні помилки.

¹⁾ Нові студії з історії Київа В. І. Щербіни (Київ, вид. УАН, 1926), ст. 1—2. Матеріали про особливое становище м. Київа подано ще в другій роботі В. І. Щербіни „Боротьба Київа за автономію“ („Київ та його околиця в історії і пам'ятках“ — Київ, 1926, стор. 167—216).

²⁾ М. Слабченко, Матеріали по малорусской сфрагистикѣ (Одеса, с. а.), ст. 3.

³⁾ Філаретъ, Описаніе Черниговской Епархіи, т. VI.

⁴⁾ Київская Старина, 1899, кн. VI, ст. 132.

⁵⁾ А. Стороженко, Київъ 300 лѣтъ назадъ (Киев. Стар., 1894, III, стор. 413).

⁶⁾ К. Болсуновский, Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края, (Київ, 1899).

⁷⁾ Китицынъ, Печати трехъ укр. козацкихъ полковъ въ XVIII в. (Труды Полтав. Ученой Архивной Комиссии, вип. II, — 1906 р.).

⁸⁾ Kiev. Стар., 1906, III, ст. 54—55.

⁹⁾ А. Барсуковъ, Правительственные печати въ Малороссії отъ временъ Степана Баторія до Екатерины II (Киев. Старина, 1887, кн. IX, ст. 90—92).

¹⁰⁾ Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического Съезда.

¹¹⁾ І. Крип'якевич, З козацької сфрагістики (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, том СХХІІІ—СХХІV).

¹²⁾ В. К. Лукомский и В. Л. Модзалевский, Малороссийский Гербовникъ (СПБ, 1914).

¹³⁾ Д. Щербаківський, Реліквії старого Київського самоврядування (Київ та його околиця, ст. 258—260).

Ми поставили собі за завдання встановити типи Київської міської печатки, вивчити еволюцію її за XVI — XVIII вв. та з'ясувати, як саме політичні зміни позначилися на типах Київської міської печатки. В нашому розпорядженні було 40 документів з міською печаткою¹⁾.

Насамперед мусимо з'ясувати питання загального характеру. Треба зупинитися на таких основних і дуже важливих питаннях: коли-ж взагалі могла з'явитися міська печатка в Київі; коли вона зникла, а також з'ясувати, чи була в Київі велика й мала

¹⁾ Ці документи нам пощастило використати частково в Київському Центральному Архіві Давніх Актів, а більші з збірки рукописів проф. О. П. Оглобліна, за що складаємо проф. О. П. Оглобліну сердечну подяку. Список їх такий: в актовій книзі Центрального Архіву Давніх Актів № 3509 ми знайшли документи з печатками за такі роки:

1638 — 25 листопада.	Лист магістрату Київського	арк. 34
1639 — 30 березня.	Випис з книг міських	арк. 39
1639	теж	арк. 53
1655 — 20 листопада	теж	арк. 59 зв. Печатка не збереглася (розмір очевидно 1664 р.)
1661 — 8 березня	теж	арк. 46 зв.
1668 — 20 жовтня	теж	арк. 16
1668 — 24 лютого	теж	арк. 40 зв.
1668 — 29 січня	Лист магістрату	арк. 42 зв.
1669 — 27 березня	Випис з книг міських	арк. 18
1672 — 22 липня	теж	арк. 70 (пропущено пагінацію).
1672 — 27 серпня	теж	арк. 63 зв.
1674 — 4 серпня	Лист магістрату	арк. 45. Печатка знищена (роз- мір очевидно 1671 р.).
1675 — 3 січня	Випис з книг міських	арк. 67
1686 — 29 листопада	теж	арк. 72 (помилково: треба 73).
1686 — 4 жовтня	теж	арк. 73 (помилково: треба 74).
1694 — 17 жовтня	теж	арк. 21 зв.

З окремих документів Центрального Архіву Давніх Актів:

№ 78 від 1773 р. 30 липня. Випис з книг міських.

№ 83 від 1718 р. 4 липня теж

№ 73 від 1700 р. Лист міщен царю Петру I.

З документів кол. Київської Археографічної Комісії, що тепер переховуються в Центральному Архіві Давніх Актів: документ од 1500 р. (№ 16).

Із збірки проф. О. П. Оглобліна такі документи: виписи з книг міських од:

1609 — 27 березня	1636 — 23 січня
1615 — 26 червня	1638 — 22 вересня
1615 — 5 серпня	1639 —
1620 — 2 грудня	1646 — 6 серпня
1621 — 1 вересня	1646 —
1621 — 16 березня	1656 — 4 квітня
1624 — 28 лютого	1663 — 23 червня
1624 — 31 липня	1694 — 27 листопада
1630 — 14 березня	1718 — 15 листопада
	1719 — 20 квітня

З збірки рукописів Лазаревського (Бібліотека Київського ІНО), № 4, „Акты Ломаковскихъ“: арк. 53—55, документ од 14 лютого 1698 р.

печатки, що ми маємо в практиці західно-европейських міст (Польща, Німеччина, то-що). Питання про час, коли з'явилася в Київі міська печатка, в історії не з'ясовано, мабуть за браком джерел. Проф. Владімірський-Буданов каже, що „німецьке муниципальне право въ Литовско-Русскомъ Государствѣ начало распространяться съ XV вѣка и окончательно утвердилось въ XVI вѣкѣ”¹). Магдебурзьке право було надано м. Київу ще в першій половині XV ст. В. Б. Антонович у своїй роботі „Кievъ, его судьба и значение съ XIV по XVI столѣтіе (1362 — 1569)” каже, що „еще великій князь Витовтъ обезпечиль ея (кіївської міської громади) права особою грамотою, которая къ несчастью, не дошла до насъ и вѣроятно погибла во время разоренія кіївскаго замка Менгли-Гиреемъ въ 1482 г., двѣнадцать лѣть спустя послѣ этого разоренія, ее (грамоту) возобновилъ великий князь Алѣксандръ Казимировичъ, а въ 1499 г. онъ пожаловалъ городу Кіеву новую грамоту, обезпечивающую самоуправление жителей по магдебургскому праву, которымъ разрѣшалось имъ пользоваться въ полномъ его объемѣ, безъ всякихъ исключений, наравнѣ съ жителями столичного города Вильна. Въ силу этой грамоты, кіївськіе мѣщане становились независимыми и неподсудными мѣстному воеводѣ”²). В. І. Щербина в своїй роботі „Боротьба Київа за автономію” каже, що в „найстарійшому документі на магдебурзьке право, який ми маємо, а саме в „уставній грамоті літовського великого князя Олександра” від 1494 року є таке місце: пожаловали мы мѣщанъ Кіївскихъ по давному, какъ было при Витовтѣ, бо мы никому новинъ не велим уводити, а старины рухати”. А тому, що Витовт умер в 1430 році, то заведення магдебурзького права в Київі можна віднести на початок XV ст.³). Магдебурзьке право, як певний інститут, звязаний з різними привileями, вимагало в практичній роботі існування печатки за-для підтвердження різних документів, продажу, випису з книг міських, що ми маємо від пізніших часів XVI—XVII вв. Тим більше ця думка може підтвердитися, коли візьмемо до уваги, що практика підписування документів набула загального вжитку допіру з XVI в., а до того часу за основну ознаку законності документу була печатка⁴). Знов-таки Лаппо-Данілевський каже, що починаючи ще з XIII в. німецька практика визнавала право доводити законність документу тим, що до нього прикладено було печатку. Така практика, як він каже, була

¹) Владімірський-Будановъ, Німецькое право въ Польшѣ и Литвѣ.—Журн. Мин. Нар. Пр. 1868, вересень, стор. 741, примітка 1.

²) В. Б. Антоновичъ, Монографіи по истории Западной и Юго-Западной Россіи, т. I (Київ, 1885), ст. 253.

³) Київ та його околиця, ст. 169—170.

⁴) Лаппо-Данілевскій, Печати поспѣдніхъ галичско-владімірскихъ князей и ихъ союзниковъ „Болеславъ — Юрій II, князь всей Малой Руси”. (Сборникъ матеріаловъ и изслѣдований, СПБ, 1907 — ст. 216).

і в Польщі¹⁾). У праці Dr. Franciszka Piekosińskiego „Pieczęcie polskie wieków średnich” ми маємо цілу низку міських печаток до 30, і це доводить нам, що польська практика, починаючи з XIII в., широко вживала вже міську печатку²⁾). Акад. М. С. Грушевський в „Ілюстрованій історії України” подає нам тип печатки м. Володимира від 1324 року³⁾). Отже коли припустити, що міська печатка в Київі звязана з наданням магдебурзького права, то можемо вважати, що вже в XV ст. печатка в Київі була. Коли вона й не з'явилася разом з запровадженням магдебурзького права, то в 1471 році, коли Київщина перетворюється на воєводство⁴⁾, печатка безумовно повинна була з'явитися, бо мусіло увійти в життя певне розгалуження прав та обов'язків між міською громадою та воєводою.

Нам не пощастило з'ясувати, чи мав Київ одночасово дві печатки, як це було в практиці німецькій та почасти польській⁵⁾). Гадаємо все-ж, що Київська міська громада мала і велику і малу печатку. Правда, робимо це твердження з великим застереженням, бо маємо тільки один документ з такою печаткою, що, на нашу думку, дає право це припустити. В збірці рукописів проф. О. П. Оглобліна є один документ од 1630 року, що має печатку, яку можна було б визнати за велику міську печатку⁶⁾. Починається цей документ не звичайно. „На вряде Его Корол. Мати меском в ратушу Киевском”. Складено цього документа „під час вакантій кгородов Киевского и Овруцкого и завартия книг”. Документ стосується земельних справ київських монастирів, себ-то документ виданий інституції Р. 1630 був у Київі вийнятковий, а саме не було воєводи; як зазначено в документі, „поневаж юриздики кгороду киевского вакуе и книги заварти, также и кгородъ Овруцкий за зействем з того свѣта его мл. пана старосты вакуе”, то міський уряд виконував функції, що воєводі належали. В самому кінці документу зазначається, що все свідчиться „под печатью мескою радецкою Киевскою”.

Оскільки маємо лише один відтиск такої печатки, не можна робити певні висновки; проте факт вийнятковости цієї печатки ми мусимо підкреслити і до цього додати ще кілька міркуваннів. З попереднього матеріалу ми знаємо, що магдебурзьке право, забезпечуючи містам

¹⁾ Ibid.

²⁾ Studya, rozprawy i materyaly z dziedziny historyi polskiej i prawa polskiego, t. III. (Kraków, 1899), cz. I, str. 155; cz. II, str. 161—285.

³⁾ М. Грушевський, Ілюстрована історія України (Київ, 1918), ст. 126.

⁴⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IV (Київ-Львів, 1907), ст. 267; И. М. Каманинъ, Новые данные для истории Киевского городского самоуправления въ XVII вѣкѣ („Сборникъ статей по истории права, посвящен. М. Ф. Владимірскому-Буданову его учениками и почитателями” — К. 1904, — ст. 178).

⁵⁾ Gloger, Encyklopedya staropolska ilustrowana, t. IV (Warszawa, 1902), str. 126; Лаппо-Данилевський, op. cit., ст. 216; Piekosiński (op. cit., cz. II, str. 202, 205, 224) подає 2 види печаток (wieksza, mniejsza) з XIV ст.

⁶⁾ Див. таблицю I, знімок 3.

цілу низку привileїв, давало також чи правдивіше впроваджувало в практику цілу низку звичаїв, традицій, атрибутів, різних зовнішніх ознак, то-що. Київ що-до магдебурзького права було прирівнено до Вильна, а це значить, що магдебурзьким правом Київська громада користувалася без обмежень в повному обсягу його. Отже оскільки всі атрибути Магдебургії у Київа були, а практика німецьких та польських міст, які користувалися Магдебургією, доводить нам, що там були велика й мала печатка, то можна припустити це в Київі. Адже-ж Київ уже в XVI віці мав досить щільні торговельні стосунки з Заходом і не міг не знати про міську урядничу практику інших міст. Але ми знаємо, що Київ, маючи магдебурзьке право, не мав все-ж-таки таких широких повноважень та самостійності, як це було на Заході. Влада князів, воєвод пізніше, а також постійна небезпека від татар,— все це зменшувало розмах міської політики. Ми знаємо, що великі печатки вживали взагалі в надзвичайних випадках, а в щоденній роботі мала чинність завсіди мала печатка. І от оскільки в Київі завсіди був воєвода, представник влади, то всі справи розвязував та вирішував він. Але практика київська безумовно мала моменти, коли воєводи в Київі не було (чи виїзд, чи заміна, чи смерть), і на той час магістрат у Київі був за єдиного репрезентанта коронної влади. Тоді він, вирішуючи якісь надзвичайні справи, ставив на цих документах великі міські печатки. Такий випадок ми маємо в 1630 році. Далі бачимо в 50-х роках за часів Хмельницького, коли було в Київі знищено воєводське управління, той самий тип печатки 1630 року. Козацьку адміністрацію в Київі не було усталено, права московського воєводи було обмежено, отож входить до щоденного вжитку колишня велика міська печатка.

Нам залишається ще з'ясувати питання про те, коли зникла Київська міська печатка. Ми гадаємо, що після 1782 року, в звязку з поширенням на Київ „Городового Положення“, старий тип Київської міської печатки (з самострілом) зник: адже-ж в 1782 році 4 червня був затверджений герб міста Київа, а саме: „Архангел Михаїлъ въ серебряной одеждѣ въ голубомъ полѣ“¹⁾. Що правда, від 1784 року зустрічаємо згадку Новгородцева про те, що „города жъ Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магістратская печать имѣеть изображеніе Лука съ тетивою, и называется Куша“²⁾. Проте знаємо, що відомості Новгородцева, подані в 1784 році, зібрано було раніше, а саме в 70-х рр., коли ще цей герб м. Київа був³⁾. Д. М. Щербаківський припускає, що „магістратська печатка з виображенням самострілу перестала вживатись, здається, ще до смерті Єкатерини

¹⁾ Первое Полное Собрание Законовъ, т. XXI, № 15422; видрукувано цей герб в „Книгѣ чертежей и рисунковъ. Рисунки гербамъ городовъ“ (СПБ, 1843), арк. 29.

²⁾ Новгородцевъ, Географическое описание города Киева (Сборникъ материаловъ для исторической топографіи Киева и его окрестностей — Київ, 1874, — стор. 126).

³⁾ Ibid., 155, пр. I.

другої, принаймні за деякими відомостями її вже не вживали в 1795 році¹⁾.

Після всіх цих вступних уваг маємо розглянути основні типи Київської міської печатки та з'ясувати їх еволюцію. На підставі дослідження печаток можна встановити чотири основних типи Київської міської печатки:

Перший тип зустрічаємо вперше на документі близько 1500 р., а в останнє на документі 1624 року. За нашими матеріалами, можна припустити два варіанти цього типу: печатка 1500 року, як перший варіант, а печатка 1609 — 1624 року, як другий варіант. Треба відзначити, що печатка 1500 року збереглася дуже зле; зокрема зовсім не можна прочитати напису. Отож не можемо сказати тут за неї нічого певного.

Другий тип маємо на документі 1630 року. Далі, він зникає, і бачимо його знову в другій половині 50-х та в 60-х рр. XVII ст.

Третій тип печатки маємо на документах другої половини 30-х та в 40-х рр. XVII ст.

Четвертий тип печатки маємо на документах од 70-х рр. XVII ст. і далі зустрічаємо його аж до 1770-х рр. Цей четвертий тип має два варіанти. Перший варіант 70 — 90 рр. XVII ст.; бачимо його ще в 1700 році. Другий варіант маємо на документах од 1702 і так до 1773 року²⁾.

I. Перший тип Київської міської печатки ми маємо на документі од (приблизно) 1500 р. Це „Запись о продажъ киевскимъ мѣщаниномъ Максимомъ Гаркавымъ своего мѣста подъ торговую лавку въ г. Киевъ Иринѣ Андреевої”³⁾. Для більшої певності Гаркавий прохав війта поставити „печатъ мѣстичкую”, що й було зроблено. Ця печатка завбільшки 3,2 см. Напису розібрati зовсім не можна, хоч окремі літери скидаються на латинські. Середина (щит і герб) дуже нагадує печатку, що була в першій чверті XVII в. На цій підставі прилучаємо її до первого типу, але припускаємо, що це міг бути також певний варіант цього типу. За першої половини XVII в. ми маємо цілу низку документів з печаткою другого варіанту первого типу⁴⁾. Це все виписи „с книгъ мескихъ права майдеборскаго ратуша Киевскаго”. Печатка досить добре збереглася й являє рівне коло, в середині якого на щиті французького геральдичного типу лук з двома стрілами, по краю такий напис:

¹⁾ Київ та його околиця, 260.

²⁾ За основу класифікації печаток за типами ми взяли відміни міського герба — лука, пізніше самостріла. За основу розбивки типів за варіантами ми взяли зміни щита на печатці (див. таблицю).

³⁾ Див. примітку на стор. 827. Цей документ подав був Каманін в „Палеографическомъ Изборникѣ“ (Матеріали по історії южно-руського письма въ XV—XVIII вв., вип. I — Київ, 1899, документ № 2). Див. таблицю I, знімок 1.

⁴⁾ Див. примітку на стор. 827.

SIG CAPI CIVITA TERRAE KIOVIE¹⁾

розмір ї 2,2 см.

Цей перший тип печатки дуже цікавий своїм зображенням на щиті²⁾. Це звичайно лук з двома стрілами³⁾ — герб міста Київа, що дотримався мало не до кінця XVIII в.⁴⁾.

ІІ. Другий тип печатки маємо на документі 1630 року. Як ми вже зазначили, цей тип цілком відмінний і ми підносимо думку про те, що це була велика печатка Київського Магістрату. Збереглася печатка непогано. Завбільшки вона 4,2 см. Являє вона коло, в середині якого щит французького геральдичного типу; на ньому самостріл повернутий догори, з боку рука (?). Навколо щита орнамента. Зроблено все дуже художньо. По краях кола такий напис: *AUTHENTICUM STEMA SIGILLI PRINCIPALIS CIVITATIS SACRAE R. M. KIOVIENSIS⁵⁾*.

ІІІ. Третій тип печатки ми маємо на документах другої половини 30-х та в 40-х рр. XVII в. Завбільшки ця печатка 3,2 см. Збереглася вона добре. Являє коло, в середині якого щит німецького типу; самостріл направлено вліво. Напис такий:

SGIL. OFFIC. P. COSS. CIVIT. S.R.M. KIOVIEN. 6).

¹⁾ За ласкавою допомогою проф. Л. М. Беркута ми прочитали текст цієї печатки та інших, що мають бути подані далі, за що ми висловлюємо подяку проф. Беркутові.

Читаемо цей напис так: *Sigillum capitalis civitatis terrae Kioviensis*. Знімок зроблено з документу від 1609 року (Див. таблицю I, знімок 2).

²⁾ Д. Щербаківський в своїй статті (ст. 258) каже „що найстарша (розбивка наша К. А.) печатка належить першій половині XVII в. Її маємо на документах 1638-1639 р.*. Нам пощастило знайти печатку 1500 року, себто на півтора століття раніше, а потім цілу низку документів від 1609 по 1624 рр.”

³⁾ Дуже цікаву думку подав був анонімний автор, що видав книжку: „*Znakie pieczętne ruskie. Noty heraldyczne*” (Raguz, 1862). Книжку видано було з метою політичною: довести, що шляхта на Україні це є польська з давніх давен, а не полонізована українська. В додатку до цієї книжки є таблиця (ч. 5), яка подає 16 типів еволюції хреста на підставці через лук до самострілу.

⁴⁾ Д. Щербаківський каже, що в Київі існувало і вживалося мало не рівнобіжно два типи гербів Київа: 1) лук з двома стрілами або самостріл, чи, як князі з польського називали, „куша” і 2) архангел Михаїло. Котрий герб був найстарший, ми не знаємо. В кінці XVI в. київським гербом був лук з двома стрілами. Про це згадує в 1595 році Київський католицький біскуп Йосип Верещинський (Щербаківський, 231; див. А. Стороженко, Іосифъ Верещинскій, біскупъ Кіевскій, ст. 55). За нашими даними, починаючи з 1500 р. (а певне й раніше) і так до кінця XVIII в. залишається цей герб — самостріл. Що до архангела Михаїла, то, як каже Д. Щербаківський, він був гербом Київа вже в літовсько-польську добу (Щербаківський, 231). Отже з цього видно, що питання про Київський герб надзвичайно складне і потребує спеціальної розвідки, а тому ми опускаємо це до іншого разу.

⁵⁾ Див. примітку на ст. 827 й таблицю I, знімок 3; г. т. = regiae majestatis. Знімок зроблено з документу від 1630 року. За цей тип печатки зовсім не згадує Д. Щербаківський; очевидчаки він за його не знав.

⁶⁾ Див. таблицю I, знімок 4, та примітку на стор. 827. Читаемо цей напис так: *Sigillum officiale patrum consulum civitatis sacrae regiae majestatis Kioviensis*. Знімок — з до-

З'явлення цього типу нам здається можна пояснити зростанням польських впливів (деякі персональні зміни, напр., зміна війта, то-що). І це не дивно¹⁾.

Відомо, що наприкінці 20-х та в першій половині 30-х рр. збільшилися польські впливи в Київі, можливо за допомогою групи міщанства польської орієнтації. Саме на 20-ті рр. припадає боротьба двох груп міщанства в Київі,— боротьба Балик, що представляли рядове київське міщанство, з Ходиками. Ходики, як каже В. Б. Антонович, це був „кружокъ городской аристократии, состоящий изъ людей пришлыхъ, не связанныхъ ни происхождениемъ, ни солидарностью убѣжденій съ массою жителей, и готовыхъ служить всякому направлению изъ за удовлетворенія личного корыстолюбія и честолюбія“¹⁾). Ходиків підтримував Київський воєвода Станіслав Жолкевський. Вони хтіли примусити міщан відновити замок за їхні кошти, а також передати церкви уніятам. Боротьба точилася ввесь час, але з 1621 р. затвердився на посаді війта Федір Ходика і війтував аж до 1625 р., коли його було втоплено²⁾). Після трагічної смерті Федора Ходики залишилося три сини, Йосип, Іван та Андрій. Як каже Антонович, „свѣдѣнія о нихъ въ архивахъ историческихъ весьма скучны и разрознены, но, хотя до нѣкоторой степени, даютъ характеристику ихъ дѣятельности: всѣ три брата продолжаютъ играть въ городѣ видную роль и слѣдуютъ направлению отца; они постоянно находятся въ рядахъ той, слабой числомъ, но сильной поддержкою польского правительства городской аристократической партии, которая стремилась къ проведению антинаціональныхъ цѣлей среди Киевскаго городского населения. Всѣ дошедшіе до насъ акты, составленные Ходыками, даже въ официальныхъ сношеніяхъ ихъ съ магистратомъ, написаны по польски, а не по русски, всѣ подписи ихъ въ качествѣ райцевъ и свидѣтелей также на польскомъ языкѣ. Въ 1631 году всѣ три брата занимали должности райцевъ въ магистратѣ. Въ 1637 году Іосифъ Ходыка занималъ уже должность Кіевскаго войта, а братъ его Андрей — должность райцы“ (в 1644 році — війт)³⁾.

Цей тип печатки, на нашу думку, існував до кінця польської адміністрації в Київі або-ж до Переяславської угоди 1654 року, відколи маємо вже новий варіант печатки, але другого типу (який вперше бачимо в 1630 році).

Кумента р. 1638. Д. Щербаківський (стор. 258) пише, що „напис зберігся недобре, а тому його можна прочитати лише приблизно“. Але ми розглянули увесь напис і він виглядає так, як його подає і Д. Щербаківський. Більш там нічого немає. Д. Щербаківський літеру *π* на печатці вважає за *p*, що неправильно, на печатці виразне *ππ. coss.* — старовинна середньовічна транскрипція — ясно доводить певний вплив, який міг з'явитися через Польщу з Західної Європи.

¹⁾ Антоновичъ, Кіевские войты Ходыки (Монографіи по истории Зап. и Юго-Запад. Россіи, т. I), стор. 214.

²⁾ Ibid., стор. 218; Нові студії з історії Київа, ст. 118.

³⁾ Антоновичъ, op. cit., стор. 218—219.

Печатка збереглася добре. Завбільшки вона 3,7 см. Середина являє щит французького геральдичного типу; на ньому самостріл, що повернено догори; з боку рука (?) Напис такий:

**ПЕЧАТЬ ЦАРЬСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЕ РОСИИ
ГРАДА КИЕВА¹⁾**

З боків менше орнаменту і взагалі вся печатка зроблена грубо та нехудожньо. Цю печатку, на нашу думку, було зроблено після 1654 р. У цій печатці дуже відчувається вплив московський: слова „града“, „царського величества“, то-що. У звязку з цим повторенням другого типу Київської міської печатки, що ми його още розглянули, виникає дуже важливе питання. Чому цей тип печатки, що був у 1630 році і начебто зникає в 30-х та 40-х рр., — з'являється знову з половини 50-х рр. XVII в. і тримається далі мало не до кінця XVIII в. Що цей тип з'являється в 50-х рр. XVII в., це можна пояснити ось чим. Київська печатка (звичайна), якої уживалося перед Хмельниччиною, далі, коли магістрат набирає державного значення, не могла обслуговувати міста і мусіла цілком природньо, як певна емблема, звязана з польським пануванням, зникнути. З другого боку спілка України з Московщиною також поставила справу про утворення нової печатки, де були-б позначені вже певні емблеми нового ладу. Отже, мабуть, повстало питання про утворення нової печатки, що більш відповідала-б новому станові міського самоуправління. Шукаючи зразків для неї, важливо було зберегти основну частину печатки (це міський герб самостріл). Цілком природньо, що одкинувши останній тип, взяли тип великої печатки (себ-то 1630 року). Замість латинського напису поставлено було російський, а середина була взята мало не цілком. Цей тип печатки бачимо на документах 50-х та 60-х рр. і в останнє на документі від 1669 року.

IV. На документах 1672—1700 рр. ми зустрічаємо четвертий тип печатки.

Ця печатка збереглася дуже добре, завбільшки вона 4,4 см. В середині щит французького геральдичного типу, на ньому самостріл (по польському куша²⁾) повернений догори; орнаментика хороша та художня. Напис такий:

ПЕЧАТЬ МЕСКАЛ МАІСТРАТУ ЕГО Ц. В. КІЕВСКОГО АХОА³⁾

Цю печатку, як видно з напису, зроблено в 1671 році. З'явлення цього типу в 1671 році, на нашу думку, можна пояснити тим, що

¹⁾ Див. примітку на стор. 827 та таблицю II, знімок 1: Д. Щербаківський (ст. 258) помилився у напису: так у слові царського є ь, якого у Д. Щербаківського немає; слово Малое Д. Щербаківський подає у формі Малы а; далі в слові Росії одно с, а Д. Щербаківський подає два: замість Киева, Д. Щербаківський читає Кієва. Знімок зроблено з документу 1663 року.

²⁾ Gloger, Encyklopedya staropolska, IV, 126.

³⁾ Див. примітку на ст. 827 й таблицю II, знімок 2. Цей тип наведено в „Ілюстров. Істор. Україн.“ М. Грушевського, в „Палеогр. Ізборн.“ Каманіна та в розвідці Д. Щербаківського, але стилізовано. У нас цю печатку знято з документу 1674 року.

Андрусівська угода 1667 року залишала Київ в непевному стані два роки. З 1669 року почала з'ясовуватися доля Київа. Але-ж лиш утода 1686 року остаточно розвязала це питання. Тому в 1671 році з'являється нова печатка з характерним зазначенням року, чого раніше на попередніх печатках не було¹⁾.

На документах 1718 та 1719 рр. є інший, другий варіант четвертого типу міської печатки. Ця печатка збереглася добре. Завбільшки вона 5 см. Щит вже не французького типу, а польського. Герб такий самий. Напис такий:

ЕГО Ц.П.В. ПЕЧАТЬ МѢСКАЯ МАИСТРАТУ КИЕВСКОГО АѰВ²⁾
Останні літери напису печатки вказують, що її зроблено в 1702 році.

Далі після 1719 року у нас не було матеріалів, які-б дали можливість з'ясувати дальшу еволюцію Київської міської печатки. Отже мусимо тільки припустити, що після 1721 року, себ-то після того, як Петро I прийняв Імператорський титул, мусіла змінитися назва на міській печатці. І справді на документі, що ми його знайшли від 1773 року, маємо такий самий тип печатки, тільки змінено назву. В середині щит польського типу; на ньому самостріл, чи куша. Завбільшки 5 см. Напис такий:

*ЕѢ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАИСТРАТУ
КИЕВСКОГО ПЕЧАТЬ 1762 ІЮН 28³⁾.*

Це останній відбиток, що нам пощастило здобути.

¹⁾ У книзі „Снимки древнихъ русскихъ печатей” (вид. „Комиссии Госуд. Грамотъ и Договоровъ”), вип. I (Москва, 1880), подано печатку Київського Магістрату (№ 69). Цю печатку взято з документу, що переховувався в Московському Головному Архіві Мін. Зак. Справ поміж „малороссійскими актами”. Документ цей від 18 січня 1698 року. Це посвідка Київського Ратушу „подъячему малороссійскимъ приказа Ивану Петровичу о томъ, что въ городъ Киевъ нѣть тартичныхъ мастеровъ и не найдено буйволовыхъ, ни воловыхъ роговъ, которыхъ для царского флота ему поручено купить въ малороссійскихъ городахъ”. Зовнішній вигляд П мало не такий самий як і 1671 року, тільки зроблена вона краще з художнього боку. Печатку дуже стилізовано—особливо що до руки (?). Напис такий:

печатъ мѣскадъ маистратъ³ его ц. в. киевскій ѿтчін.

Ця печатка справді викликає великий сумнів, як слухно зазначає це Д. Щербаківський. Закінчення „ѿчін” не зустрічаємо ні раніше, ні пізніше. Адже-ж в 1700 році знову маємо старий тип печатки — 1671 року. А головне те, що від 1698 року маємо документи з печаткою типу 1671 року (див. документ від 14 лютого 1698 року в збірці рукописів Лазаревського, № 4, „Акты Ломиковськихъ”, арк. 53—55).

²⁾ Див. примітку на стор. 827 й таблицю II, знімок 3. Знімок зроблено з документу від 1719 року.

³⁾ Див. примітку на стор. 827 й таблицю II, знімок 4. Знімок зроблено з документу від 1773 року.

Табл. I.

1

Близько 1500 року.

2

1609—1624 pp.

3

1630 р.

4

1636—1646 pp.

Табл. II.

1

1656—1669 pp.

2

1671—1700 pp.

4

1702—1719 pp.

1762—1773 pp.